

BREXIT – DIPLOMAȚIA PUBLICĂ, REFORMA ȘI CONTRAREFORMA UNIUNII EUROPENE

LUCIAN JORA*

Abstract. *The British premiere David Cameron in 2015 by proposing a referendum on Brexit seems to have forgotten the golden rule any politician should know before initiating a referendum to make sure that he will not lose it. He naively considered that the economic argument will be strong enough to keep the UK in the EU, ignoring the dimensions of immigration issue in the minds and mentality of the simple people. He just forgotten that the nationalism and xenophobia may prove stronger than any rational macroeconomic argument.*

Keywords: *European Union, international relations, Brexit.*

Brexitul a fost o decizie neașteptată a electoratului britanic. Ieșirea Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord din Uniunea Europeană s-a aflat în dezbatere de peste un deceniu dar, până în perioada referendumului, nu a fost luat în calcul la modul serios. În 23 iunie 2016, ziua referendumului pentru Brexit, în momentul anunțării rezultatelor preliminare indicele Dow Jones a căzut cu 600 de puncte anulând câștigurile unui întreg an¹. La nivelul analiștilor financiari exista convingerea că electoratul britanic va alege decizia economico-financiară motivată de a rămâne în UE. Scăderea dramatică a indicelui a fost generată de surpriza față de un rezultat neprevăzut care sfidează logica argumentației economice. Înainte de referendum Brexitul era susținut doar de 40% din electorat, restul alegătorilor fiind antrenați de frenezia momentului și dorința de schimbare... oricare ar fi ea. În condiții specifice (atacuri teroriste, recesiune economică, imaginea valului masiv de imigranți ce au pătruns în UE în 2015) o parte a electoratului *eurofil* poate să devină *eurosceptic*. Totuși, în acest caz nu e vorba doar de o decizie circumstanțială ci de efectele cumulate ale tentativelor succesive de reformă ale UE destinate adâncirii integrării pe seama unor noi

* Dr. Lucian Jora este cercetător științific al Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu”.

¹ Rodrigo Campus, “Worst Day in 10 months as Wall Street reacts to Brexit”, *Reuters, Business News*, june 23, 2016, <http://www.reuters.com/article/us-usa-stocks-idUSKCN0Z918E>, accesat 10 mai 2017.

cedări de suveranitate din partea statelor membre, respectiv de efectele mega-extinderii din 2004-2007 – perioadă în care UE și-a dublat numărul de membri cu state central și est europene cu nivel de dezvoltare și PIB mult sub nivelul statelor acceptate anterior. Refuzul acceptării propunerilor premierului britanic David Cameron, care a cerut propriile reforme pentru a-i ține deoparte pe cei care exploatează sistemul, a fost „picătura care a vărsat paharul“.

În perioada post-Brexit cvasitotalitatea politicianilor, eurofilii sau euroscepticii, vorbesc de Brexit ca un moment de turnură în istoria proiectului european care, pentru a supraviețui, trebuie reformat. Conținutul reformelor s-a constituit într-o dispută care poate să ducă la sfârșitul în sine al *Proiectului European*. Depășirea crizei economice, securitatea, migrația, diferențele de dezvoltare dintre statele membre necesită schimbări, însă unele reforme ating pilonul fundamental al UE constituit de libertatea de mișcare și rezidență în spațiul comunitar. În paralel cu reforma, UE trebuie să facă față tendințelor centrifuge din statele membre, mișcărilor populiste, crizelor financiare, amenințărilor teroriste, războaielor din vecinătatea apropiată, valurilor de migrație fără precedent. Suntem într-o situație paradoxală în care viitorul UE poate să depindă de insuccesul economic și politic al Brexit. Un succes economic al Marii Britanii în afara UE ar da de gândit liderilor populiști inclusiv din statele fondatoare care în noua situație ar avea atașate discursului naționalist argumente economice vizibile și greu de contrarcat. *Proiectul european* a fost de la început un proiect elitist a cărui evoluție va fi stopată dacă va ajunge să depindă de campanii electorale naționale, politici de partid sau discursuri demagogice².

Brexitul pune în discuție din nou problema deficitului de legitimitate a Proiectului European la nivelul anului 2017. Pacificarea Europei prin reconcilierea franco-germană a fost realizată, Războiul Rece s-a terminat, țările central și est europene sunt democrații cu o economie funcțională, comerț liber fără restricții tarifare, libertate de mișcare transfrontalieră, posibilitatea rezidenței și a muncii în altă țară există și în alte structuri economico-politice bazate pe tratate bi și multilaterale, fără a necesita o structură suprastatală. O parte a lumii rezultată din decolonizare este acum reprezentată de economii cu un ritm de creștere impresionant și cu care vechile puteri coloniale sunt tentate să intre în parteneriate solitare privilegiate (Indonezia, Singapore, India). Brexitul apare ca rezultat al „*excesului de integrare*“. Adâncirea integrării interne *pe verticală* în paralel cu accelerarea fără precedent a extinderii *pe orizontală* cu țări central și est europene cu un nivel de dezvoltare și o cultură politică diferită de cea a formulei inițiale (relativ unitară) a statelor membre era de așteptat să producă fracturi. UE 27 este azi prea diversă (cultural, politic și mai ales ca nivel de dezvoltare economică) pentru ca o soluție adoptată la Bruxelles să mulțumească toată lumea. În aceste condiții precedentul creat de Brexit ne spune că într-o țară vest-europeană bogată și puternică un guvern euro-sceptic poate să solicite derogări sau

² Sondajele de opinie recente din 10 state membre indică o majoritate în favoarea returnării parlamentelor naționale a unor prerogative preluate de PE, doar 19% din cei intervievați fiind de accord cu o creștere a puterii decizionale a structurilor UE (sondajele de opinie pe teme UE au fost însă mereu discutabile).

reformele a căror respingere de către alte state membre, net beneficiare ale sistemului, poate să antreneze o nouă secesiune. Amenințarea cu un nou referendum a devenit instrument de presiune la îndemâna oricărui guvern dintr-un stat membru UE³.

Un alt scenariu posibil este tentativa adâncirii integrării într-un fel de *marș forțat* impus de o coaliție eurofilă, puternică dintr-o serie de state vest-europene (ex. Germania, Franța, Italia, Belgia), ale cărei efecte pot să determine o reacție de secesiune dublă: pe de o parte, din partea țărilor nordice net-contributoare și cu o populație eurosceptică (care au deja propriul model de integrare funcțional), la care se poate alătura Olanda iar, pe de altă parte, din partea unor țări central europene, unde partidele populiste de dreapta pot să agite sloganul suveranității naționale (Ungaria, Cehia, Polonia... grupul de la Vișegrad)⁴. Scenariul *business as usual*, unul dintre scenariile de care amintea președintele Junker recent la summitul aniversar din 2017, prezintă și el riscuri legate de declinul lent, erodarea spiritului comunitar și obstrucții permanente, fie din partea mașinăriei birocratice, fie din partea diverselor state membre, construcția europeană urmând a se scufunda lent sub propria greutate.

Brexit – un rezultat al deficiențelor de comunicare publică

Pentru mediul de afaceri pro-european dar și pentru liderii politici se enumeră două lecții învățate de pe urma rezultatului referendumului pentru Brexit (organizat de premierul britanic pentru a confirma angajamentul european al Marii Britanii):

– A nu supraestima capacitatea de a convinge propriul electorat în legătură cu justetea unei cauze⁵.

– Disparitatea dintre realități confirmate de statistici și autopercepția populației în legătură cu calitatea vieții și nivelul de trai asociat acesteia.

Dintre cauze pe primul plan se află tot problemele de comunicare, de percepție și alteritate.

Eurosceticismul generalizat pe tot spectrul politic britanic

Apartenența la UE a Marii Britanii, țară cu un Commonwealth la scară globală, viziune și interese strategice pe măsură, a fost prezentată deja de decenii (atât de pro-europeni, cât și de euro-sceptici opiniei publice) ca pe o favoare pe care această țară o face partenerilor europeni, o țară cu o situație specială care merită un tratament preferențial.

³ Octavian Manea, "The UK's departure – Brexit – cannot be reversed and constitutes the first major backwards step in the process of European integration", publicat pe <http://defencematters.org/news/four-scenarios-post-brexit-europe/1096/> în data de 13 septembrie 2016, accesat în 10 aprilie 2017.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Daniel Korsky, "Why we have lost the Brexit Vote" *Politico*, 10 oct 2016, disponibil on line: <http://www.politico.eu/article/why-we-lost-the-brexit-vote-former-uk-prime-minister-david-cameron/> accesat 10.03.2017.

*Imaginea de „unfair gamers“ a partenerilor europeni
(state membre sau CE)*

În noiembrie 2015, politicienii britanici și implicit primul ministru David Cameron nu au cerut nimic ieșit din comun sau exagerat Consiliului Uniunii Europene. Nu au cerut o limitare a dreptului la libera circulație și a accesului pe piața muncii din Marea Britanie a cetățenilor altor state UE ci o limitare a accesului la servicii sociale a celor care vin cu intenția de a exploata sistemul, respectiv au propus accesul la sistemul de asigurări sociale doar pentru cei care au contribuit minim patru ani la sistem și alocații pentru copiii care nu sunt rezidenți în Marea Britanie în cuantumul din țara în care aceștia sunt rezidenți. În ce privește solicitarea ca statele membre care nu fac parte din zona Euro să aibă dreptul de a nu face parte din toate inițiativele politice aferente „*ever coloser union*“ nu aducea nimic nou față de ceea ce alte state, precum Danemarca sau Suedia, cereau. David Cameron a obținut (în numele așa numitor *frâne de urgență* britanice) câte ceva însă doar după negocieri, apostrofări și amenințări. În fața opiniei publice britanice euro-sceptice acesta s-a întors înfrânt... deși nu ceruse nici prea mult și nici ceva nejustificat.

Pentru publicul britanic efectul de comunicare publică al întregului demers poate fi tradus în felul următor:

– Este epuizantă încercarea de a obține concesiile din partea a 27 de state membre plus Comisia Europeană.

– Atitudinea *stay in* și un vot pentru *status quo* a apărut ca pasivitate, ca slăbiciune a unui partener în fața circumstanțelor. O atitudine deloc avantajoasă în ochii unei opinii publice deja atârțată de criza terorismului, criza emigrației și, în general, de discursul de genul *Hanibal ante Portas* al populiiștilor și tabloidelor.

– Pentru o parte a celor care înainte de negocierile din februarie 2016 ar fi votat *stay in* eșecul negocierilor de reformă a avut efectul strugurilor din fabula lui Aesop⁶. Dacă nu se poate modifica o realitate, se poate modifica însă auto-percepția asupra acestei realități. Nu putem să reformăm Uniunea Europeană în sensul dorit de noi, dar ce putem să facem e să considerăm UE o structură care nu ne merită efortul de a rămâne.

Îngustarea viziunii prin selectare

În Marea Britanie, dezbateră pro și contra apartenenței la UE reflectată de mass media s-a concentrat pe cântărirea avantajelor și dezavantajelor (un fel de analiză cost-beneficiu). Îngustarea viziunii este o tehnică de propagandă care implică selectarea dintr-o realitate complexă doar a aspectelor care convin propriului punct de vedere. Și în cazul britanicilor, publicul a reacționat emotiv și circumstanțial, nu s-a angajat în analize complexe. Imaginea și argumentul întoarcerii la tradiția Marii Britanii ca actor solitar care beneficiază de avantaje com-

⁶ Gary Younge, “Brexit a disaster decades in the making”, *The Guardian*, 30 iun. 2016, editia on line: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/30/brexit-disaster-decades-in-the-making>, accesat 10.03.2017.

parative și alternative mai viabile, precum strângerea legăturilor cu Commonwealthul etc., a avut efectul de comunicare scontat. Argumentele populiste viabile, ușor de înțeles nu au fost utilizate la întregul potențial de partidă Pro-UE. De exemplu, argumentul „Pasărea din mână nu se dă pentru pasărea de pe gard“..., teama de necunoscut, schimbare și incertitudine, specifică oamenilor simpli pro-brexiteu, nu au fost utilizate suficient. Argumente simple susținute și de date statistice nu au fost utilizate de partidă Pro-UE. De exemplu:

– Din cei 5,3 milioane de beneficiari de ajutoare sociale în Marea Britanie doar 1.485 sunt din România, adică 0,01%, totuși românii și bulgarii au fost prezentați drept o povară și profitori ai sistemului de asigurări sociale.

– Reforma sistemului de acordare a alocațiilor pentru copii din alte state membre care nu sunt rezidenți în Marea Britanie, așa cum a fost solicitată în 2015 de premierul David Cameron, afectează *de facto* doar circa 400 de copii ai cetățenilor români și nu este o plagă pe sistemul de asigurări sociale din această țară.

Exploatarea imaginilor fabricate și desprinse de context, a angoasei și xenofobiei și altor tehnici manipulative i-a avut drept campioni pe brexiteri. Carta xenofobiei și ostilității față de imigranți în plină criză a imigrației a fost de departe principalul argument al campaniei *Vote Leave*. Afluxul net de 330.000 de imigranți în 2015 în condițiile în care guvernul Cameron, atât în 2010, cât și în campania din 2015, a promis că va lua măsuri pentru limitarea imigrației la câteva zeci de mii pe an, a lăsat partidă Cameron fără o replică convingătoare. A fost singurul argument imbatabil bazat pe date concrete al *brexiterilor*. La aceasta s-au adăugat:

– agitarea iminenței aderării Turciei la UE, respectiv a ridicării obligativității vizelor pentru cetățenii turci;

– exagerearea de peste trei ori a sumei săptămânale pe care guvernul Marii Britanii o trimite drept contribuție la bugetul UE;

– portretizarea unei Britanii suverane care își controlează destinele și exploatează oportunități de comerț global îngrădite de apartenența la UE.

Actorii disputei au fost foarte diferiți în abordare și temperament – partidă Pro-UE a fost mai puțin virulentă, vigoasă și pasională decât a reprezentanților Brexiteu. Stuart Rose, șeful de campanie *Britain Stronger in Europe*, fost CEO la Marks & Spencer, nu s-a comparat în ce privește incisivitatea cu Nigel Farage. Directorul executiv al campaniei *Britain Stronger in Europe*, Will Straw, este tot un personaj neincisiv prin comparație cu directorul executiv al campaniei *Vote Leave*, Matthew Elliot, sau cu Dominic Cummings.

Absența patriotismului european și inabilitatea de a realiza o legătură emoțională a afectat partidă pro-UE. Patriotismul european nu este termen de comparație cu patriotismul național, chiar dacă teoreticienii vorbesc de *post-suveranitate*, *post-industrial*, *post-național*. Generației mai tinere, care a votat pentru a rămâne în UE, i-a lipit pasiunea, patriotismul *pro-european*, o pasiune pe care pro-europenii și campania lor nu au reușit să o inducă. Votantul pro-UE nu a plecat urechea la limbajul de lemn al birocrăției Comisiei Europene și nici

la argumentația seacă și plicticoasă a datelor statistice ci la ideea de comunitate, la cosmopolitanism, la posibilitatea de a călători și socializa pan-european (deși cele din urmă nu depind neapărat de apartenența Marii Britanii la UE). Unii indeciși au votat *Remain* speriați de grotescul discursului și imaginilor manipulative ale brexiterilor. Partida Pro-UE nu a putut însă să demonstreze suficient de convingător la nivelul anului 2016 de ce există UE, cu ce se ocupă, care îi este utilitatea și încotro se îndreaptă. Nimic sau prea puțin din discursul Pro-UE a făcut apel la vreun atașament emoțional față de *idealul european*. Întregul discurs pro-UE s-a axat pe ideea că Brexitul va avea efecte negative economice, cu alte cuvinte din două opțiuni rele, alegerea de a rămâne reprezintă răul cel mai mic.

„Suveranitate“, „să re-preluăm controlul asupra propriilor frontiere“, „să ne luăm țara înapoi“ sunt toate sloganuri la care oamenii simpli au reacționat emoțional. În fața realității statisticilor, agitatorii brexiteri au venit cu argumentul „puteți să arătați oricâte hârtii, grafice și date statistice vreți... noi știm una și bună... cetățeanul britanic își vrea țara înapoi... punctum“.

Inabilitatea de a articula argumentația într-un limbaj simplu, nesofisticat, nepretențios și mai ales eliberată de tenta elevată, elitist politicianistă, i-a costat scump pe *Remaineri*. Accentul pe analiza cost-beneficiu și pe datele statistice a amplificat această impresie. Retorica unei argumentații axată pe costurile scăzute ale tranzacțiilor lasă de regulă impresia unui anumit elitism. În cazul de față a lăsat impresia că beneficiarii reali ai apartenenței Marii Britanii la UE sunt traderii și economiștii din *City*-ul londonez, o castă urâtă visceral de britanicul de rând, cu precădere de cel din zonele industriale dezafectate în ultimele trei decenii. Alte argumente precum scoaterea tarifelor de roaming, promisă de UE, a stârnit remarci ironice. Argumentul economic al apartenenței la UE nu a fost suficient de credibil pentru că, spre deosebire de anii '70, situația economică a Marii Britanii este mai bună decât media UE, salariile sunt mai mari, asistența socială mai generoasă⁷.

Și partida *Pro-UE* a utilizat tehnici propagandistice și argumente populiste demontate ușor de brexiteri:

- agitarea spectrului obligativității reintroducerii controalelor la frontiera cu Irlanda;
- agitarea perspectivei (improbabile) ca, în eventualitatea unui Brexit, statele UE să introducă obligativitatea vizelor pentru britanici;
- calcularea dispariției imediate, drept consecință a Brexitului, a trei milioane de locuri de muncă;
- prezentarea apartenenței la UE ca problemă de care depinde supraviețuirea în sine a națiunii (... deși desprinderea Scoției nu este imposibilă);
- prezentarea UE 2016 ca cel mai mare și mai prosper bloc economic al lumii

⁷ Carmine Gallo, „Three Communication Fails That Triggered The Brexit Vote“, *Forbes*, editia on line din 26 iunie 2016, <https://www.forbes.com/sites/carminegallo/2016/06/26/three-communication-fails-that-triggered-the-brexit-vote/2/#31f16ebd3fac>, accesat 10.03.2017.

căruia Marea Britanie îi datorează prosperitatea. Ori cetățeanul britanic știa că UE din ultimii 10 ani (EU 28) diferă de UE din primii 30 de ani (EU 6-9-12);

– nu se știe cum ar fi evoluat Marea Britanie fără apartenența la CE-UE (EEAS funcționează economic fără dimensiunea politică).

Argumentația logică și datele statistice din care rezultă beneficiile consistente nete ale Marii Britanii ca urmare a afluxului de imigranți nu a produs efectul scontat în fața unei audiențe speriate de milionul de imigranți care au luat cu asalt Europa peste Mediterana în 2015-2016. Campania *Leave*, care a fost mai populistă, mai xenofobă și cu un ton anti-elitist împotriva unui sistem care, în viziunea brexiterilor, favorizează mediul de afaceri și eventual mediul universitar în detrimentul clasei muncitoare, nu a fost departe de spectrul ideologic al luptei de clasă.

Vârsta electoratului

Majoritatea brexiterilor sunt persoane în vârstă, mai puțin cosmopolite și în căutarea *vremurilor bune de altădată*. Oamenii în vârstă sunt mai predispuși la exercitarea dreptului de vot. Votanții potențiali pro-UE au fost în general oameni tineri, mai puțin predispuși la a se înrola la vot, mai ales dacă în ziua respectivă este altceva mai bun de făcut. Referendumul a avut concurență serioasă în festivalul de muzică de la Glastonbury, Campionatul European de fotbal din Franța sau serialul TV *Hollyoaks*. Cei 500.000 de tineri care au participat la Campionatul mondial de fotbal din Franța ar fi putut să încline balanța în favoarea *Remainerilor*. Perioada concediilor și activitățile estivale de vară au avut și ele un cuvânt deloc neglijabil pentru absenteismul tineretului care, chiar lipsit de entuziasm, ar fi votat *Remain*⁸.

Din punctul de vedere al comunicării s-au oferit deja explicații și analize care converg în relevarea disparității dintre realitățile evidențiate de date statistice (cu precădere în privința imigrației central și europene și a efectelor ei sociale) și percepția exacerbată a publicului exploatată de populiști. Uniunea Europeană, prin reprezentanții săi, nu poate să fie acuzată de propagandă. Junker sau Tusk nu au prezentat scenarii apocaliptice drept consecință a Brexitului, ci scenarii de reformă alternative. Nu s-a folosit discursul *ei vs noi*. Nu am auzit expresii de genul *se știe, se cunoaște, este clar*. Probabil o confirmare a faptului că cea mai bună propagandă europeană este absența acestei propagande. Discursul public UE a degenerat într-o nouă *limbă de lemn* în noi formule rigide, percepute ca sloganuri care generează saturație.

În ceea ce privește SUA, s-a putut constata o discrepanță între atitudinea Congresului și a președinției. Politicienii din Congres au fost neplăcut surprinși de rezultatul Brexitului, în condițiile în care Marea Britanie era văzută ca o punte între SUA și Europa continentală, ca un factor menit să forțeze la nivelul UE

⁸ Tim Sullivan, Ray Fishman, "If your argument is based on Economics you have already lost", *Harvard Business Review*, 24 iunie 2016, ediție on line disponibilă pe adresa: <https://hbr.org/2016/06/if-your-argument-is-based-on-economics-youve-already-lost>, accesat 10.03.2017.

soluții și atitudini în favoarea SUA. În ce-l privește pe noul președinte Donald Trump, a cărui alegere a fost la fel de imprevizibilă precum Brexitul, poate să spună ceva trimiterea la Bruxelles ca ambasador a universitarului Ted Malloch, anglofil cunoscut și devenit notoriu pentru declarația că își aduce aminte cu nostalgie de colapsul imperiului sovietic și speră să fie contemporanul altor evenimente politice de acest gen.

Concluzii

Ascensiunea partidelor populiste din UE avansează în paralel cu radicalizarea minorităților musulmane (în unele orașe ajunse majoritare), hrănindu-și una alteia ascensiunea. În ciuda discursului diverșilor teoreticieni despre post-naționalism, post-industrialism, post-modernism sau „sfârșitul istoriei“... căderea în istorie este oricând posibilă, cu tot ce presupune ea.

Libertatea de a alege a fost mereu un atribut esențial al unei societăți democratice de care cetățeanul britanic este mândru. Referendumul într-o problemă atât de complexă și cu implicații atât de importante necesita mai mult timp de pregătire, pentru ca cetățeanul britanic să voteze în cunoștință de cauză. Cetățeanul britanic nu era pregătit și nici obișnuit să ia decizii de o asemenea anvergură, nici informat suficient și nu i s-a lăsat nici suficient timp⁹. UE și suveranitatea nu erau percepute ca priorități ale britanicilor (conform sondajelor), fiind mereu surclasate de problema imigrației (cu precădere o problemă cultural/identitară), respectiv de aspecte economice (sănătate, locuri de muncă, asistență socială). Opțiunea *Remain* a fost susținută de liderii celor mai importante trei partide, de liderii sindicali, de majoritatea economiștilor și oamenilor de afaceri, de Barack Obama și David Beckham. Și totuși, votul masiv pentru Brexit a reflectat frustrări adânci acumulate de decenii față de schimbările sociale și culturale din Marea Britanie. Votul „OUT“ a fost un vot pentru întoarcerea la valorile percepute ca tradiționale britanice. Valorile culturale sunt subiect de dispută mai important decât disparitățile economice. În urma Brexitului, pe lângă problemele economice inerente, clasa politică și intelectualii britanici au rămas cu dificila misiune de a reconcilia o națiune divizată, iar Uniunea Europeană cu misiunea de a trage concluziile necesare redefinirii.

BIBLIOGRAFIE

Alibayov, Elbay, “Political communication failure. The case of Brexit“, *LinkeDin*, 7 august 2016, accesibil on line: <https://www.linkedin.com/pulse/political-communication-failure-case-brexite-elbay-alibayov>, accesat 07.03.2017.

⁹ Elbay Alibayov, “Political communication failure. The case of Brexit“, *LinkeDin*, 7 august 2016, accesibil on line: <https://www.linkedin.com/pulse/political-communication-failure-case-brexite-elbay-alibayov>, accesat 07.03.2017.

- Campus, Rodrigo, "Worst Day in 10 months as Wall Street reacts to Brexit", *Reuters, Business News*, 23 iunie 2016, <http://www.reuters.com/article/us-usa-stocks-idUSKCN0Z918E>, accesat 10 mai 2017.
- Gallo, Carmine, "Three Communication Fails That Triggered The Brexit Vote", *Forbes*, editia on line din 26 iunie 2016, <https://www.forbes.com/sites/carminegallo/2016/06/26/three-communication-fails-that-triggered-the-brexite-vote/2/#31f16ebd3fac>, accesat 10.03.2017.
- Korsky, Daniel, "Why we have lost the Brexit Vote", *Politico*, 10 oct. 2016, disponibil on line: <http://www.politico.eu/article/why-we-lost-the-brexite-vote-former-uk-prime-minister-david-cameron/>accesat 10.03.2017.
- Sullivan, Tim, Fishman Ray, "If your argument is based on Economics you have already loast", *Harvard Business Review*, 24 iunie 2016, editie on line disponibilă pe adresa <https://hbr.org/2016/06/if-your-argument-is-based-on-economics-youve-already-lost>, accesat 10.03.2017.
- Manea, Octavian, "The UK's departure – Brexit – cannot be reversed and constitutes the first major backwards step in the process of European integration", publicat pe <http://defencematters.org/news/four-scenarios-post-brexite-europe/1096/> în data de 13 septembrie 2016, accesat in 10 aprilie 2017.
- Younge, Gary, "Brexit a disaster decades in the making", *The Guardian*, 30 iun. 2016, editia on line: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/30/brexite-disaster-decades-in-the-making>, accesat 10.03.2017.